

Ивелина С а в о в а
(Шумен)

ЕДНА СУБЕКТИВНОМОДАЛНА СИНТАКТИЧНА КОНСТРУКЦИЯ В СПОНТАННАТА РЕЧ

П о с т а н о в к а

Конструкцията, която ще се разглежда по-нататък, може да се проследи в примерите: *Заминал за Генерал Тошево ли, къде ли; Аз се крия под най-големите чадъри. Двойни да са – изгарям! От вятъра ли, от какво; Таз зима ходиха на Кранево. Петнайсет дена ли, колко седяха.*¹

Материалът дава основание да се защитава схващане, че: 1) Налице е типична за спонтанната реч въпросително оформена конструкция с невъпросителен характер и с постоянен модел на построяване; 2) Конструкцията служи като специфично за неофициалното общуване синтактично средство за изразяване на субективна модалност със значение проблематична достоверност.

С т р у к т у р н а х а р а к т е р и с т и к а

Разглежданата конструкция се състои от две части. В първата част се съдържа един компонент (по-нататък той ще се бележи със символ А), който е основен елемент в структурата и представя информация, смятана от говорещия за проблематична (в горните примери компонент А са изразите: *за Генерал Тошево, от вятъра, петнайсет дена*). Към компонента А е непосредствено приложена частицата *ли*, която е лишена от въпросителното си значение. Във втората част на конструкцията стои основно един К-елемент (по-нататък К) – въпросително местоимение или наречие, което е съотносително в лексико-граматически план с компонента А от първата част (срв. в цитираните примери: *за Генерал Тошево –*

къде, от вятъра – от какво, петнайсет дена – колко). Елементът **К** също няма въпросителна, а само структурообразуваща функция. Така, описваната конструкция се проявява в инвариантния облик **А** **ли**, **К**, който битува в сферата на ежедневното неофициално общуване в четири различни по честота варианти:

1. Първият вариант има вид **А** **ли**, **К** **ли** и може да се нарече пълен, тъй като съдържа едновременно всички възможни структурни елементи. Тук между двете части на конструкцията се наблюдава абсолютен синтактичен паралелизъм, създаван не само от съотносителността на елементите **А** – **К**, но и от повтарянето на частицата **ли** след всеки от тях, срв.: *Наготвила патладжан с домати ли, какво ли, ще дойде да го донесе; На 20-ти ли, кога ли щели да се връщат; Не знам Николай ли, кой ли ще ги посреща.*

2. Вторият вариант **А** **ли**, **К** е най-разпространен и в този смисъл може да се нарече основен. Характеризира се с това, че във втората част липсва частицата **ли** след елемента **К**, срв.: *Тя е базова обсерватория сигурно... Понеже някакъв меридиан ли, какво минава там нещо; Туй през лятото ли, кога беше; От Ловеч ли, откъде ги купувал.* Пропускането на елемента **ли** в дясната страна може да се обясни с неговия статус на повторена част, със смисловата му нерелевантност и структурното му излишество.

3. Третият вариант има облик **А** **ли**, **ѳ** и се характеризира с липса на втората част на конструкцията, напр.: *То е голямо куче, но той го маже с фосфор ли беше* вм. *...той го маже с фосфор ли беше, какво беше.* Липсата на елемента **К** тук е значима липса; тя се обявява с дублиращата (по отношение на елемента **А**) функция на **К**-думата, която поради това може да се пропусне без загуба на информация. Вж. други примери: *Таз година ходиха Троян ли беше, вика, хич не са харесали манджата; Трябват две-три години ли там... все пак трябва време; От 27-ми ли беше, петък или четвъртък вестника.*

4. Четвъртият вариант също е дефективен, но този път в лявата страна. Конструкциите се строят по модела **ѳ**, **К**, т.е. елиптира се цялата лява част. Тя обаче почти пълно се семантизира с опора върху втората част, тъй като **К**-думата подсказва най-общо характера на липсващия елемент **А**, а придружаващите я свободни лексикални компоненти създават необходимия контекст, срв.: *Обявяват, в коя палата беше, че който, нали, зет носи снимка на тъща си, щели*

да му дадат цветен телевизор. *вм. напр. Обявяват, в техническата ли, в коя палата беше, че...* Липсата на елементите А ли тук също е значима липса, но само в конструктивен план. Смесово тя се обяснява с неважността (за дадения акт на общуване) на носената от А информация. Други примери: *Цялото ССТ, колко зали там, запълнено по двама човека* (*вм. напр. петнайсет ли, колко зали там*); *Там във фабриката кой беше дал пари за една каса бира* (*вм. напр. Иван ли, кой беше дал пари...*) Този вариант е най-рядко представен в изследвания корпус.

Вразглежданите конструкции особености проявяват и първата, и втората част.

В първата част интерес представлява преди всичко компонентът А. Той обикновено е елементна номинация (название на единичен обект, признак, обстоятелство, действие) и рядко събитийна номинация (с обхват на просто изречение). По обем този елемент може да се състои от една дума (включително сложно название), тип: *лъвче, есента, белгийски, Генерал Тошево*; от словосъчетания, тип: *опя ден, някакъв меридиан, шест часа и половина*; или от цяло изречение, напр.: *А, майкини ще се откажат сигурно. Много скъпо цяло да струва ли, какво било*. Обемът на компонента А се определя от нуждите на конкретното общуване. По синкатична служба този компонент (когато е елементна номинация) може да бъде всякакъв, но най-често се среща обстоятелство за време.

За вариантите 1–3 е характерна възможността в лявата страна да има повече елементи А, намиращи се в отношение на еднородност. Регистрират се обикновено два елемента, оформени по модела А₁ ли, А₂ ли, напр.: *Като била малка и напълнили някак, ама не знам във Шумен ли, във Варна ли, къде, напълнили басейна и тя скочила във водата*. Във вариант 3 понякога се наблюдава пропускане на частицата *ли* след единия от елементите – обикновено след втория, вж.: *Ще сложим десет ли, петнайсет кила шекери*.

Във втората част като К-елемент са регистрирани думите *кога/откога/докога; къде/откъде; колко; как; какъв, -а, -о, -и; кой, -я, -е, -и*. От тях най-чест е елементът *какво*.

Изборът на К-думата се определя от лексико-граматическите особености на елемента А. Така ако елементът А е дума (израз) със значение място, като К-елемент се явява наречието *къде/откъде*,

накъде; ако значението е време, К-елементът е *кога/ откога, докога*; при количество или количествен признак К-думата е *колко* и т.н., вж.: *Ще поставят условие жените им да бъдат приети във ВПИ, българска филология... Задочно ли, де да знам как; Ако стане частна фирма, земат десет ли, колко процента от печалбата.*

К-думата от разряда *кой, -я, -е, -и* се съотнася с предметен А-елемент с подложна функция или с функция на атрибутивен признак, напр.: *Даня ли, кой също се оплаквала от такъвз болезжа; Тя била от таз казанлъшката боя ли, коя.*

Най-интересни са К-думите от разряда *какъв, -а, -о, -и*. Тук с преобладаваща употреба е субстантивиранията форма *какво*, съотнасяща се с всякакви предметни думи в ролята на А-елемент от първата част. Основно това са думи с функция на допълнения, но също с функция на подлози, определения, приложения, вж.: *Пък тези онзи ден мамули ли, какво носеха; Туй се изучавало в курсовете по логика на следователя ли беше, какво беше. След някой-друг ден овчари ли минават, какво... и всичко е изчистено пак.* Любопитно е, че дори когато има основание да се употреби друга К-дума, но за говорещия е важно да изтъкне предметното значение на А-елемента, той го подема с *какво*, напр.: *Доплатили 13 лева ли, какво* (вм. напр. *13 лева ли, колко*). С *какво* се подемат също глаголи и цели изречения: *И не знам спяна ли се, какво, ама така се изтърси – ужас! Щяха да идват миналата неделя, обаче дядото бил нещо с кръвно него ден ли, какво станало, ще те излъжа.* Останалите форми с парадигмата на *какъв* корелират предимно с А-елемент с признаково значение (включително предикативен признак в рамките на именно сказуемо): *Телевизора японски ли, какъв го каза? АЕЦ към Белене ли са, какви са, не ги знам.*

К-думата е особено съществена във вариант 4, тъй като тук тя (заедно с придружаващите я елементи) единствено подсказва липсващия А-елемент, вж. примерите в т. 4.

Описаните закономерности за избора на К-думата позволяват тя почти точно да се прогнозира в третия вариант, където поначало липсва, напр.: *Майка му в Ангола ли е, в Либия ли е (къде); Аз бях ...втори курс ли бях (кой) и се скарахме за една дъска.*

В редки случаи, които насочват към индивидуална употреба, вместо въпросителен К-елемент може да се появи относителен, напр.: *Те се сменят на шест часа ли там, колкото... и винаги има дежурен*. Подобни примери са показателни за това, че К-елементът поначало е лишен от въпросителност.

Изграждането на разглежданата конструкция понякога е свързано с наличие на “помощни” елементи във втората част, по принцип факултативни. Обикновено това са елементи, които в лявата страна придружават А-думата, а после се повтарят в дясната страна, като чрез повторението се подчертава паралелизъмът в построяването и се засилва вниманието към самата конструкция. Най-елементарният случай е повтарянето на служебен елемент, свързан с А-думата, който естествено се репризира и при съотносителната К-дума, тип: *На 102 години ли, на колко починал*. Най-често обаче е повтарянето на глагола *съм*, употребен като самостоятелно сказуемо или в рамките на именен предикат (тогава предикативът е А-елемент), напр.: *Тез белгийски ли са, какви са, не ги знам*. Може да се повтаря също някакъв субстантив (обикновено когато А-елементът е неговото определяемо) или пък пълнозначен глагол-сказуемо, напр.: *Обаче в двайсет ч а с а ли, в колко ч а с а затваря; На детето му в л я з л о в носа някакво бобово зърно ли, какво в л я з л о*. Сравнително рядко се повтарят всички елементи на изречението, тип: *Т а м и м а т филиал ли, какво и м а т т а м, не знам*. В разглежданите случаи говорещият има избор – да се позове ли, или не на повтаряща се част като “помощен” елемент. При този избор той се ръководи основно от принципа за комуникативното удобство.

По-силно изразена е “помощната” функция на елементи, които се прикрепят към К-думата във втората част на конструкцията, без да се извършва повторение на предходен елемент. Това са в известен смисъл “свободни” компоненти, които са удобни на говорещия, вероятно за уравновесяване на “теглото” на двете страни на построението. Тези компоненти са също факултативни. Най-често след К-думата стои неповтарящ се глагол *съм* (първата част си има друго сказуемо), напр.: *Аз взех твоята книга – пътеписите ли, фейлетоните ли, какво беше?*² Среща се също полукопулата *стана*, както и глаголи с пределно общо значение тип *правя, върша*, придружаващи К-елемент, съотнесен с глагол-сказуемо в първата част или с цяло изречение, напр.: *Май го скъсали*

ли, какво с т а н а л о; Къпали ли са се, какво с а п р а в и -
л и, не знам.

По-особен характер има "помощната" функция на елементите, съпътстващи К-думата, във вариант 4. Тук те смислово компенсират липсата на елемент А в лявата страна, вж.: *Отиват, кой м е - с е ц б и л о не знам, на ски в някаква хижа.*

Двете части на конструкцията показват възможност да сменят местата си, като в този случай на първа позиция се подава К-елемент, а после А ли-конструктът, тип: *коя, домакинката ли ми разправя – тука в Шумен сравнително имало (стока); Не мога да си спомня къде б е ш е това нещо, в Унгария ли б е ш е?* Такава земяна е допустима поради естественото изпреварващо протичане на мисловните процеси. Все пак подобно разместване не е често явление, вероятно поради възможната в някои случаи омонимия между К-израза от разглежданата конструкция и оформено по аналогичен начин построение за запълване на пауза при припомняне, пресмятане наум и под., тип: *Леели курушуми цялото семейство на тоз... какъв беше ...ч о р б а д ж и Ю р д а н; То там пътеката нормална, някъде... колко – 30 г р а д у с а и л и*
35.

Функционална характеристика

Представената конструкция се използва като изразно средство на субективната (достоверностна, персуазивна, епистемична) модалност. Известно е, че този вид модалност, разбирана като израз на степента на опознатост на съдържанието на изказването от гледна точка на говорещия, се проявява като проста достоверност, категорична достоверност и проблематична достоверност.³ В последния случай авторът на съобщението изтъква своята неубеденост във фактичността на даден аспект от предаваната информация. Описваната конструкция е свързана тъкмо с това значение и е едно от средствата за неговото изразяване. Чрез построението А ли, К говорещият подчертава своята несигурност, непълно знание или само предположение относно факта, съобщен чрез елемента А. Ословесената в А информация за автора е недостатъчно достоверна, съмнителна, затова той желае да се застрахова срещу евентуална неточност, грешка и подвеждане на слушателя, като организира по описания начин определени по вид и брой

компоненти. Неувереността на говорещия по повод на дадения факт може да е резултат от това, че той не си спомня добре нещо отминало, че предава вторична информация (не е бил лично свидетел), че осведомеността му е недостатъчна и му позволява да направи само известно предположение, вж. следните примери: *Чак като станах в прогимназията, втори клас ли бях, трети ли, не си спомням, ми купиха една крепоненка рокля; Тя била завършила фармацевция ли, какво там; И пети курс стаж ли, какво ще имаме; Срецинах Краса оня ден, страшно отслабнала – от диета ли, от какво.* Често в изречението се съдържат изрази, подчертаващи недостатъчната информираност или недобрата памет на говорещия. Става въпрос за изрази като *не знам, не знам точно, де да знам, не си спомням, не мога да си спомня, не мога да ти кажа, ще те излъжа*, които се явяват в около 1/3 от примерите, понякога в комбинация, тип: — *Ами ти днеска в колко часа се обади, бе? – Не зна я. Сутринта ли беше, кога. Не мога да си спомня.*

Знае се, че средствата, ангажирани с изразяването на синтактичната категория модалност, по своя характер могат да бъдат граматически, лексикални и интонационни. Като се изключат интонационните, чиято важност традиционно се подчертава, но които са почти непроучени, изследванията върху останалите средства са в доста напреднал стадий за редица езици.⁴ В рамките на граматическите средства обаче вниманието се концентрира предимно върху морфологичните, докато синтактичните остават някак встрани. Тяхната роля се изтъква,⁵ но системните проучвания като че ли ги заобикалят и те в крайна сметка остават споменати само между другото. Разбира се, откриването на синтактичните средства на модалността и особено тяхното систематизиране е по-трудно и изисква обемна емпирична работа, но е необходимо, за да се преодолее непълнотата и едностранчивостта във връзка с разкриването на модалните средства с граматически характер. Представеното описание на синтактична конструкция, строяща се по инвариантния модел *А ли, К*, е само частен принос в тази насока. Въпрос на бъдещи изследвания са възможностите за комбинация на синтактичните модални средства с морфологични и лексикални, както и периметърът на употребата на тези средства с оглед на различните функционални сфери на общуването, на различни ситуации и “обстановки”.

Специален интерес би представлявали и проблемът за синонимичната съотнесеност между отделните видове модални средства, срв. напр. еднотипните възможности на лексикално средство (модалната частица *май*) и на описаната синтактична конструкция в случай като:

— *Знаеш ли кога е сборът на Лиси връх?*

— 1) *О, не мога да ти кажа. На втори юни май.*

2) *О, не мога да ти кажа. На втори юни ли, кога ли.*

Като заключение

Въпреки широките проучвания, направени върху въпросителните изречения, върху частиците и върху въпросителните думи в българския език, представената конструкция досега е останала незабелязана от лингвистите. Фактът е странен, но има своето логично обяснение – построението не е привлякло изследователското внимание, защото засега нито едно по-обхватно синтактично описание, нито една граматика или речник не вземат системно предвид спонтанната реч, а се базират предимно върху обработената писмена реч. Разглежданата конструкция е още само един аргумент в полза на необходимостта т. нар. книжовно-разговорна реч да бъде описвана като самостоятелен обект и съвременните езиковедски изследвания да използват нейните данни наравно с данните на писмената реч.

ЛИТЕРАТУРА

¹ Примерите са от магнетофонни записи на устна реч при неофициално общуване и се цитират в нормализиран облик.

² Случаят в изречението *Той във Сараево ли, къде беше* не е същият. Тук *съм* е самото сказуемо на изречението, а не “помощен” елемент в К-израза.

³ Бондаренко, В. Н. Виды модальных значений и их выражение в языке. – Филологические науки, 1979, кн. 2.

⁴ Ot á z k y slovanské syntaxe, III, Brno, 1973; И в а н о в а, К. Л. Лашкова. Граматичните категории като средство за изразяване на субективната модалност в славянските езици. – Слав. филология, XV, С.,

1978; Ницолова, Р. Прагматичен аспект на изречението в българския книжовен език. С., 1984.

⁵ Напр. Р. Мразек (M r á z e k, R. По поводу объема модальности. – В: Otázky slovanské syntaxe, III, Brno, 1973, с. 280) говори за “особеното, специфично строение на цялата конструкция”, а И. Леков (Леков, И. К вопросу о средствах выражения субъективной модальности в русском и болгарском языках. – В: Otázky slovanské syntaxe, III, Brno, 1973, с. 187) – за наличието на “специални различни конструкции, невключени в системата, с граматически нерелевантна форма, но със субективномодално значение”.